

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL ONLINE CONFERENCE

TEACHING FOREIGN LANGUAGES

TSUL ICON FLT

TASHKENT 2021

THE MINISTRY OF JUSTICE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE UNIVERSITY OF LAW

An international scientific and practical online conference on the topic
**TSUL INTERNATIONAL CONFERENCE ON
TEACHING FOREIGN LANGUAGES
(TSUL ICON - FLT)**

Foreign languages department

Tashkent – 2021

ARAB TILIDA AFFIKSLAR (ZOIDA HARFLAR) NING SO'Z TARKIBIDA JOYLASHISH XUSUSIYATLARI

Maxmudova Diyora Jamol qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti doktoranti

Osiyo va Afrika xalqlari tili va adabiyoti

Elektron pochta: diyorajafarovam@gmail.com

DOI <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.4955911>

Annotatsiya: Maqolada arab tilida affikslar hamda ularning so'z tarkibida joylashish xususiyatlarini haqida ma'lumot berilgan bo'lib, har bir tahlil etilgan ma'lumot misollar orqali izohlangan.

Kalit so'zlar: zoida harf, affiks, prefiks, suffiks, fe'l, sifat, sifatdosh, so'z vaznlari, harakatlar.

Arab tilida ism va fe'l so'z turkumlariga oid yangi so'zlarning yasalişida zoida harflar muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslikda "zavaid" deb ham yuritiladigan ushbu harflar, so'zning boshi, o'rtasi yoki oxiriga qo'yiladi. Hamda ular yoki so'z o'zgartiruvchi, yoki so'z yasovchi, yo bo'lmasa shakl yasovchi qo'shimchalar vazifasini bajarib keladi. Shu o'rinda bir savol tug'iladi, xo'sh, "zavaid" yoki "zoida harflar" o'zi nima?

Somiy tillar oilasiga mansub tillarda qo'shimchalar orqali so'z yasalişini – affiksatsiya muhim ahamiyat kasb etib, arab tilida ham uning ahamiyati katta ekanligini ko'rish mumkin. Arab tilidagi "zāida" so'zi lug'aviy jihatdan "keragidan ortiqcha narsa", degan ma'noni bildirib, tilshunoslikda ushbu atama "affiks" tushunchasini ifodalaydi. Arab tilshunosi Ibn Ya'iysh affikslarni shunday ta'riflaydi:

"Ziyoda harf (affiks) so'zga ergashib keluvchi qism bo'lib, u orqali man'no kengayib boradi. Zoidaning asl mohiyati uning o'zakka qo'shilib, ba'zi holatlarda esa tushib qolishi, fa, 'ayn va lam harflari o'rnida kelayotgan hech bir o'zak harfining o'rnini bosa olmasligida namoyon bo'ladi. Zoida yo so'zning bir

qismining takrorlanishi, yoki o'zak tarkibiga kirmaydigan boshqa bir harfning qo'shilishi bilan xarakterlanadi"¹.

Arab tilidagi so'zlar tarkibida affikslar ikki xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Birinchisi, so'z tarkibida harf affiks vazifasida kela oladi, masalan, “k,t,b” (“kataba” fe'lining o'zbek tilidagi ma'nosi “yozmoq”) o'zagingining birinchi harfidan so'ng alif qo'shish bilan “kātibun” (“yozuvchi”/“yozayotgan”) so'zi yasaladi, bu yerda alif sifatdosh yasovchi “-ayotgan”, yoki ot yasovchi “-uvchi” qo'shimchalari ma'nosini bildiradi. Ikkinchidan, so'z tarkibida harakat qo'shimcha bo'lib keladi, masalan, “nahrun” (“daryo”) va “naharun” (“kenglik”, “daryo”)².

Arab tilida yangi so'zlarning yasalishida quyidagi harflar affikslar vazifasini bajaradi:

Alif ا	Hamza ء
Waaw و	Nun ن
Yay ي	Ha ه
Miym م	Sin س
Ta ت	Lam ل

Ushbu harflarni arab tilida “alyawma tansāhu” (tarj. Sen bugun uni unutasan) va “sa'altumūniyhaa” (tarj. Sizlar mendan uni so'radingiz) iboralari ko'rinishida yod olinadi. Arab tili o'rganuvchilari so'zlarni o'zak va affiksal morfemalarga ajratayotganlarida bu iboralarga murojaat qiladilar, ya'ni, so'z tarkibidagi ushbu ibora ichida mavjud bo'lgan harflarni chiqarib tashlash orqali, ular so'zlarni ma'noli qismlarga bo'ladilar. Arab tilida affikslarga bag'ishlangan ko'pchilik tadqiqot ishlarida ularni umumiy “zavāid” deya, ba'zi holatlarda esa bunday harflarning so'z tarkibida kelish o'rniga ko'ra, “savābiq” (“prefikslar”), “lavāḥiq” (“sufikslar”) hamda “dawāxil” (“infikslar”) nomlari tilga olinadi.

¹ المنصف، شرح الإمام أبي الفتح عثمان بن جني النحوي لكتاب التصريف للإمام أبي عثمان المازني النحوي البصري، تحقيق: إبراهيم مصطفى عيد
هللا أمين، إدارة إحياء التراث القديم وزارة المعارف (القاهرة)، الطبعة الأولى 1393- هـ 1943م. ج 1، ص 11

² ياسر محمد البدوي محمد. الزيادة و دلالتها الصرفية و النحوية. السودان، -2012. ص. 22

Bundan tashqari ularning muḥīṭa (“sirkumfiks”), muḥāma (“interfiks”), muḍo‘afa (“duplifiks”) kabi turlari ham mavjud.

Arab tilida soʻz, unga zoida harflarning qoʻshilishi natijasida toʻrt, besh, olti va hatto, yeti oʻzakli hosila soʻzga ham oʻzgarishi mumkin. Ushbu harflar soʻz tarkibida, albatta, arab tilidagi unli tovushlarni bildiruvchi kasra (“i”), ḍomma (“u”) hamda fatha (“a”) harakatlaridan biri bilan keladi. Soʻzni oʻzak va morfemalarga ajratishda, ushbu harflarning joylashish oʻrniga ham eʼtibor berish lozim, aynan shu jihat orqali soʻzlarni maʼnoli qismlarga oson ajratish mumkin. Buni quyidagi bandlar orqali muxtasar izohlab beramiz:

1. Soʻz tarkibidagi uch undosh harflardan oldin kelayotgan har bir hamza, yay, nun va ta harflari affiks sanaladi, masalan:

ʼAktubu: Men yozayapman. Ushbu soʻzning birinchi hamzali alif harfi hozirgi zamon feʼlining birinchi shaxs, birlik shaklini yasovchi “-yapman” qoʻshimchasi sanaladi.

ʼAhmadu: 1. Ahmad; 2. Eng maqtovli. Ushbu soʻzda ham birinchi hamzali alif harfi sifatning qiyosiy-orttirma darajasini yasovchi qoʻshimcha hisoblanib, bu yerda u “eng” yuklamasi maʼnosini bildiradi.

Yaḍribu: U urayapti (muzakkar jinsi). Bu soʻzning birinchi ya harfi feʼlning hozirgi zamon shaklini yasovchi uchinchi shaxs birlik “-yapti” qoʻshimchasidir.

Najmaʼu: Biz yigʻayapmiz. Ushbu feʼl tarkibidagi dastlabki nun (n) harfi feʼlning hozirgi zamon shakli, birinchi shaxs, koʻplik sonini yasovchi “-yapmiz” qoʻshimchasidir.

Tasmaʼu: 1. Sen eshitayapsan (muzakkar jinsi). 2. U eshitayapti (muannas jinsi). Ushbu feʼldagi ta harfi feʼlning hozirgi zamon shakli, ikkinchi shaxs, birlik sonini yasovchi “-yapsan” (kontekstga qarab, “-yapti” deb ham tarjima qilish mumkin) qoʻshimchasidir. Uch va undan ortiq undosh harflardan oldin kelayotgan har bir mim affiks vazifasida keladi, masalan:

Maṣṇaʼun: zavod. Bu soʻzning mim harfi oʻrin-joy nomini yasovchi qoʻshimcha sanaladi.

Mahmuudun: maqtalغان. Bu soʻzda esa mim, choʻziq “u” unli tovushini bildirayotgan waw bilan birgalikda majhul daraja sifatdosh yasovchi “-l” qoʻshimchasi vazifasini bajarib kelmoqda.

Musmiʻun: majburlab eshittiruvchi, ijrochi. ʻAsmaʻa (majburlab eshittirmoq; ijro etmoq) toʻrtinchi bob vazni shaklida turgan feʻldan, uning boshiga “mu-” prefiksini qoʻyish orqali aniq daraja sifatdosh shakli yasaldi. Bu soʻz tarkibida mim zoida harf sanaladi. U oʻzbek tilida ot yasovchi “-chi” yoki “-yotgan” qoʻshimchalariga toʻgʻri keladi.

Munʼoliqun:yoʻlga chiqayotgan odam. Bu yerda ham ajratib koʻrsatilgan zoida harf orqali aniq daraja sifatdosh shakli yasaladi.

Uchta undosh harflardan oldin kelayotgan har bir alif va nun, yay va nun, ta va nun, nun harfining oʻzi, nun va mim harflari affikmdir, masalan:

Inqasama: boʻlinmoq. Bu yerda ajratib koʻrsatilgan zoida harf oʻzbek tilidagi majhullikni anglatuvchi “-il” qoʻshimchasi maʼnosini beradi.

yandahiru: u yengilayapti. Bu soʻzda ajratib koʻrsatilgan zoida harflar feʻlning hozirgi zamon shakli, muzakkar jinsidagi uchinchi shaxs, birlik soni shaklini yasovchi “-yapti” hamda oʻzlik nisbatini yasovchi “-il” qoʻshimchasi maʼnolarini beradi.

Tanhaniiy: sen burilayapsan/u burilayapti. Bu soʻzda ajratib koʻrsatilgan zoida harflar feʻlning hozirgi zamon shakli, muannas jinsidagi uchinchi shaxs, birlik soni shaklini yasovchi “-yapti” (kontekstga qarab, muzakkar jinsida, “-yapsan” deb ham tarjima qilish mumkin) hamda oʻzlik nisbatini yasovchi “-il” qoʻshimchasi maʼnolarini beradi.

Tansa: sen eshitayapsan/u eshitayapti. Bu soʻzda ajratib koʻrsatilgan ta zoida harfi feʻlning hozirgi zamon shakli, muannas jinsidagi uchinchi shaxs, birlik soni shaklini yasovchi “-yapti” (kontekstga qarab, muzakkar jinsida, “-yapsan” deb ham tarjima qilish mumkin) qoʻshimchasi maʼnosini beradi.

munfaʻilun; hayajonlanuvchi, hayajonlanayotgan/hayajonlanayapti. Bu yerda ajratib koʻrsatilgan zoida harf feʻlning hozirgi zamon shaklini yasovchi “-yotgan”

hamda aniq daraja sifatdosh shaklini yasovchi “-uvchi”, “-yotgan” qo’shimchalari ma’nosini beradi.

Sin va ta harflaridan oldin kelayotgan har bir alif, yay, ta va nunlar, o’zidan keyin turgan sin va ta bilan birgalikda, zoida harflar (affikslar) sanaladi. Misol uchun:

Istafhama: so’ramoq.

Yastajmi‘u: yig’ayapti, yig’ilyapti. Bu so’z tarkibidagi yay hozirgi zamon fe’lini yasovchi “-yap” hamda “-ti” shaxs-son qo’shimchasi ma’nolarini beradi.

Nastaxriju: qazib chiqarayapmiz. Bu yerda nun hozirgi zamon fe’lini yasovchi “-yap” hamda “-miz” shaxs-son qo’shimchasi ma’nolarini beradi. **Tastashiyru:** sen maslahat so’rayapsan/u maslahat so’rayapti. Bu so’z tarkibidagi ta hozirgi zamon fe’lini yasovchi “-yap” hamda “-san” va “-ti” shaxs-son qo’shimchasi ma’nolarini beradi.

Yuqorida affikslar sifatida qayd etib ko’rsatilgan alif, sin hamda ta harflari arab tilida fe’l yasovchi prefikslar sanalib, ular uch o’zakli fe’llarga qo’shib, o’ninchi bob fe’li shaklini hosil qiladilar. Keltirilgan misollarda o’ninchi bob fe’lini yasovchi affikslardan oldin kelayotgan ay, ta va nun harflari esa bu yerda fe’lning hozirgi zamon shakli va shaxs-son qo’shimchalari ma’nolarini anglatayapti.

To’rt, besh va olti harfli so’zlarning tarkibidagi, oxirgi undoshdan oldin kelayotgan har bir alif, yay, waw harflari affiks vazifasida kelib, shuningdek, ular, bunday holatlarda, cho’ziq “ā”, “ū” va “ī” unilarni ham ifodalaydi. Masalan:

Ṭobībun: davolovchi, shifokor. Bu so’z aslida, “ṭobba” (“davolamoq”) fe’lidan yasalgan bo’lib, bu yerda yay (“ī”) harfi fe’ldan ot yasovchi “-lovchi” qo’shimchasi vazifasini bajarmoqda.

Rihānun: garovlar. Bu so’z arab tilidagi “rahnun” (“garov”) so’zining ko’plik shakli bo’lib, alif (“ā”) bu yerda ko’plik shaklini yasovchi “-lar” qo’shimchasi vazifasida kelayapti.

G'ofūrun: kechirimli. Ushbu soʻz arab tilidagi “kechirmoq” maʼnosini bildiruvchi “gʻafara” feʼlidan yasalgan boʻlib, bu yerda waw (“ū”) sifat yasovchi “-li” qoʻshimchasi vazifasida kelayapti.

1. Toʻrt harfli soʻzning ikkinchi harfi boʻlib kelayotgan har bir alif affiks sanaladi, bu holatda ham alif choʻziq “ā” unlisini ifodalaydi, masalan:

Kātibun: yozuvchi/yozayapti.

Jālisun: oʻtirayotgan/oʻtirayapti.

Tālibun: izlovchi/izlayapti.

Arab tilida yuqorida keltirilgan misollardagi kabi tuzilgan soʻzlar aslida uch oʻzakli feʼllarga alif (“ā”) zoida harfini qoʻshish orqali yasalib, bu yerda alif kontekstga qarab bir necha, “-uvchi”, “-lovchi” va “-yotgan” sifatdosh yasovchi hamda hozirgi zamon feʼlining uchinchi shaxs shaklini yasovchi “-ayapti” qoʻshimchalari vazifasini bajarib keladi.

2. Besh harfli soʻzning uchinchi harfi boʻlib kelayotgan har bir ta affiks sanaladi, masalan:

ʼirtada: kiyinmoq.

ʼibtasama: tabassum qilmoq.

ʼiktasaba: topmoq, izlab qoʻlga kiritmoq.

Ushbu misollarda keltirilgan soʻzlar tarkibidan joy olgan dastlabki alif, buyerda u “i” tovushi orqali ifodalanmoqda, hamda ta harflarining uch oʻzakli feʼllarga qoʻshilishi natijasida oʻzlik nisbati maʼnosini beruvchi sakkizinchi bob feʼl shakli yasaladi. Shunga koʻra, bunday tuzilishli feʼllardagi ushbu zoida harfni oʻzlik nisbati yasovchi “-in”, “-an”, “-it”, “-il” qoʻshimchalariga muqobil variant sifatida koʻrsatish mumkin. Yana qoʻshimcha sifatida, agarda besh oʻzakli soʻzlarning dastlabki harfi ham ta boʻlsa, bunday holatlarda ham ushbu harf affiks sanaladi va u beshinchi va oltinchi bob feʼllari tarkibida kuzatiladi.

Shu oʻrinda, chalkashlik kelib chiqmasligi uchun yana bir jihatga eʼtibor qaratish lozim. Besh harfli soʻzlar tarkibidagi hamzali alif va nun, yoki hozirgi zamon shaklini yasovchi qoʻshimchalar (yay, nun, ta) hamda nundan soʻng kelayotgan ta

harfi ham zoida (affiks) sanalib, bunday tarkibli so'zlarda nun o'zak harf, undan avval kelayotgan barcha harflar qo'shimcha hisoblanadi, ushbu holatda ham ta harfi o'zlik nisbat yasovchi “-t” qo'shimchasi ma'nosini anglatadi:

'intabaha: e'tiboqqaratmoq.

'intaha: tugatmoq.

1. So'zning oxirida turgan tamarbuta belgisi (“-atun” tovushini bildiradi) ham affiks vazifasini bajaradi. Ushbu belgi arab tilida muannas jinsini bildiradi, misol uchun:

Mazra'**atun**: poliz.

Tolib**atun**: talaba qiz.

2. Uch harfli so'zning oxirida turgan alif va hamza ikkisi affikslar vazifasini bajarib keladi. Ular ikkisi so'z oxirida birgalikda kelganda, o'sha so'zning muannas jinsida turganligiga ham ishora qiladi. Misollar:

Samra'**u**: bug'doy rang (muannas jinsida).

Najla'**u**: shahloko'zli (muannas jinsida).

Hamra'**u**: qizil rang (muannas jinsida).

Shahra'**u**: sahro (muannas jinsida).

Ushbu keltirilgan misollarni tahlilidan shu narsa ma'lum bo'ladiki, so'z tarkibidan joy olgan alif va hamza so'zlarning muannas jinsida ekanligini bildirish bilan birga, “ot+sifat+li”, “ot+rang” tuzilishli qo'shma va birikmali sifatlarni ham yasaydi.

1. Arabcha so'zning oxirida turgan alif va nun harflari ham affiks hisoblanadi.

Masalan:

Şofvā**nu**: beg'ubor, musaffo.

Şinvā**nu**: tug'ishgan aka-ukalar.

Kaslā**nu**: dangasa, behafsala.

'aţshā**nu**: chanqagan.

Demak, keltirilgan misollar, so'zga qo'shilgan alif va nun zoida harflari sifatdosh hamda sifat so'z turkumiga mansub so'zlarni yasab, ular anglatgan

ma'nosiga ko'ra, o'zbek tilidagi sifat yasovchi “be-”, “-agan” qo'shimchalariga to'g'ri keladi. Shuningdek, ushbu zoida harflar “-lar” ko'plik yasovchi qo'shimchasi vazifasini ham bajaradi.

Xulosa qilib aytganda, arab tilida zoida harflar (affikslar) deyilganda, odatda, “alyawma tansāhu” iborasi tarkibiga kiruvchi harflar tushunilib, ular o'zak so'zga qo'shilib, ism va fe'l turkumlariga oid so'zlarni yasashga xizmat qiladi. Shuningdek, ular so'z yasovchilik vazifasi bilan birga so'z o'zgartiruvchi va shakl yasovchi affikslar vazifasini ham bajarib keladi. Arab tilida hosila so'z tarkibidagi zoida harflar (affikslar) ni ajratishda ularning so'z tarkibida joylashgan o'rniga ham ahamiyat berish lozim. Odatda, arab tilida shakl o'zgartiruvchi qo'shimchalar so'z oxiriga qo'shilsa, so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar so'zning boshi yoki o'rtasiga qo'shilib kelar ekan. Yana, arab tilshunosligida uch o'zakli so'z tarkibidagi birinchi, ikkinchi va uchinchi undosh harflarning yolg'iz o'zi yoki yonidagi o'zak undosh bilan birga takrorlanishi natijasida ham so'zlar yasalib, bunda ushbu takrorlangan harflar ham zoida harflar, deya sanalar ekan.

Foydalangan adabiyotlar:

1. المنصف، شرح الإمام أبي الفتح عثمان بن جني النحوي لكتاب التصريف لإمام أبي عثمان المازني النحوي البصري، تحقيق: إبراهيم مصطفى عبد هلال أمين، إدارة إحياء التراث القديم وزارة المعارف (القاهرة)، الطبعة الأولى 1393- هـ 1943. ج 1، ص 11
2. ياسر محمد البدوي محمد. الزيادة و دلالتها الصرفية و النحوية. السودان، -2012. ص. 22.